

Könyvtárügyünk története a Rákosi-korszakban: új kötet a „Nemzeti téka” sorozatban

Az Országos Széchényi Könyvtár és a Gondolat Kiadó közös sorozata figyelemre méltó értékek és a tisztánlátás mellett kötelezte el magát. Az eddig közreadott 35 kötetben feltároló kutatások, elemzések, adattárak tematikai sokszínűsége bizonyosság: a nemzeti könyvtár történelmi idők lenyomatát őrző gyűjteménye a múlt megismerésének pótolhatatlan tárháza, az intézménynek pedig küldetése van a tartalom megmutatásában, a múltba forduló életvilágok megismertetésében. *Boka László és Kégli Ferenc* sorozatszerkesztők munkája nyomán tanulmányok, előadás-gyűjtemények, olvasáskutatói értelmezések, forrásközlések, hungarika-kutatások, sajtószemle, repertórium, nyomdatörténet, könyvkultúrával, tudós könyvtárosokkal, könyvtártörténettel foglalkozó írások gondolkodtatják el az olvasókat, a forrásokból tanulni képes generációk együttélését segítve és a további kutatásokat ösztönözve. Régmúltból és közelmúltból egyaránt.

A most megjelent kötet a *Rákosi-korszak könyvtárügyéről* közöl öt tanulmányt. Tartalma nem éri váratlanul a figyelmes olvasókat, ugyanis a szakfolyóiratok 2017 végéig már tíz kutatásközi írást megjelentettek a szerzők tollából. A szerkesztő, *Sonnevend Péter* fontosnak tartja bevezetőjében megosztani az olvasókkal, hogy szerzőtársaival 2014 nyarán határozták el a szigorú forráselemzésre épülő könyvtártörténeti „rekonstrukciót” a Rákosi-korból. Az eredetileg tervezett monografikus összegzés helyett azonban lényeges területek alapos „(rész)elemzését” végezték el, megítélése szerint további témák keresnek még szerzőket. Kíváncsnak tartja a köz-, illetve tudományos és szakkönyvtárak, valamint az egyházi könyvtárak történetének feltárását. Kezdeményezi a könyvtári szolgáltatások, a dokumentáció

Fejezetek a magyarországi könyvtárügy történetéből : (1945–1956) / szerk. Sonnevend Péter ; közreműk. és a mutatók összeáll. Kégli Ferenc. – Budapest : OSZK ; Gondolat, 2018. – 339 p.– (Nemzeti téka, ISSN 1586–1163) Bibliogr. lábjegyzetben Mutatók 283–339. p. ISBN 978 963 200 678 9 ISBN 978 963 693 863 5

fejlődésrajzának felvázolását, ahogy a korabeli olvasókra, könyvtárhatalmokra vonatkozó elemzéseket is. A könyvtárpolitika eszközeként alkalmazott finanszírozás hasonlóképpen izgalmas tanulságokkal szolgálhatna, és mindezeket támogathatná egy forrásgyűjtemény.

A következőkben nézzük meg a tanulmányokat tárgyuk szerint.

Sonnevend Péter az 1944 és 1956 között zajló kultúrforradalom művelődés- és könyvtárpolitikáját tekinti át. *Pogányné Rózsa Gabriella* a könyvtárosképzés megindulásával foglalkozik. *Pogány György* a könyvtári személyzetet és a gyűjteményeket ért atrocitásokat veszi számba. *Kégli Ferenc* az Országos Könyvtári Központot mutatja be. Az iskolai és gyermekkönyvtári ellátásról *Varga Katalin* tollából olvashatunk. Valamennyi izgalmas, hiánypótló tanulmány.

Bemutatásuk előtt külön kell szólnunk a kötet ún. járulékos részeiről, amely Kégli Ferencnek köszönhető. Az igényes szakkönyvek kivánalmainak megfelelő félszáz oldalt meghaladó tartalom sokat hozzátesz a témához azon túlmenően, hogy az elemzések hitelesítője. Csak a legfontosabbakat említve, úgymint az Országos Levéltár költözése miatt a kívántnál csonkább levéltári forrásjegyzék, a hivatkozott jogszabályok felsorolása és a nagyon gazdag, a társadalomtörténeti vonatkozásokat fontosságuk szerint kezelő, egyben hivatkozásjegyzékként is funkcionáló felhasznált irodalom. Számomra különösen izgalmas volt az egybeszerkesztett irodalomjegyzék és a mutatók böngészése. A címekből feltáruló kor- és kiadástörténeti körkép tárgyunk vonatkozásában önmagában is rávilágít a hatalom és a könyvtárak viszonyára a tárgyal választott időszakon belül. A szférához kapcsolódó jubileumok kapcsán, és a rendszerváltozás idejétől megjelent visszatekintések, elemzések felvillanják azokat a küzdelmeket, amelyekkel a számos ambivalenciát, kényszert hordozó kor könyvtárosai megkísérelték a legprogresszívebb történeti előzmények, illetve a polgári demokráciák korszakbeli törekvései példáját a hazai könyvtárpolitikával elfogadtatni. Az utalókkal gazdagon ellátott személynév és a földrajzinév-mutató további mélyfúrásokat tesz lehetővé a kultúrpolitikai döntésekkel hátrányosan vagy éppen „helyzetbe hozóan” érintett szereplők és intézmények tekintetében. A kötetet *Bényei Miklós* lektorálta.

Politika, kultúrpolitika, könyvtárpolitika

Sonnevend Péter „Vázlatos áttekintés” alcímet viselő tanulmánya a kultúrpolitika megvalósulásának nézőpontjából tekinti át a Rákosi-korszak 12 évének könyvtári folyamatait. Különös figyelmet szentel a nyilvános sajtóban megjelent, a hatalmi döntéseket előkészítő vagy magyarázó közleményeknek. Ízelítőként négy idézetet olvashatunk. A kiválasztott és közölt szövegrészek (11. p.) tartalma disszonáns, vagyis a felütés hatásos, az ifjakat bizonyára kíváncsivá teszi, a korosabb pályatársaknál megjelenhet a régről jól ismert, gyomortáji görcsös összerándulás. Akik megélték, tudják, mások érezhetik, hogy legjobb esetben is vargabetűs utat jeleznek az ilyen üzenetek: „Az általános műveltség, a szaktudás, a haladó nemzeti és emberi kultúra kincseit hozzáférhetővé kell tenni a dolgozó nép legszélesebb rétegei számára...” (Szabad Nép, 1948.) Ugyanebben az évben a Társadalmi Szemle a Szovjetunió könyvtárhálózatát tekintette a valaha volt létezők legjobbjának. „A Párt nélkül árva az ember, mint aki anyátlan” – idézte az Építünk című lap 1950-ben Asztalos István regényéből. A Könyvbarát (1952) „harcba” induló „könyvezredrekről” szól. A tárgy kifejtése a Rákosi-korszak társadalom-

történeti áttekintésével folytatódik. 1944–45-ben a koalíciós pártok és a nemzet nagyjai (*Márai, Illyés, Bibó*) egyetértettek a kultúra demokratizálására való törekvéssel. Az elvek és a tényleges hatalmi döntések eltérései azonban már ekkor életre hívták a „kettős valóságot”. Az 1947–48-as fordulat évét követően azután a nyílt diktatúra tarolta le a hegemon ideológia által képviseltekől eltérő értékeket. Példákat olvashatunk arról, ahogy a hatalom kényszerrel, megfélemlítéssel, erőszakkal, egzisztenciák tönkretételével igyekezett elérni a többség azonosulását. Alapos és a többnyire a 21. század első évtizedében született szakirodalom széles tárházát felvonultatva mutatja be a szerző, hogy az oktatás, a könyv- és lapkiadás, a művészetek autonómiájának megvonásával miként kívánta a politika elérni a *Révai József* által megfogalmazott célt, „*a harcoló, fegyelmezett, felelősségteljes ember nevelését*” (17. p.), a tömeg uniformizálását. A kiskorúsított intézményhálózatból a könyvtárak sem maradhattak ki.

A tanulmány a következőkben a könyvtári folyamatokat két nézőpontból vizsgálja. Az ún. „hosszmeteszben” kronologikusan követi végig a korszak történéseit. A koalíciós idők törekvése a ma horizontjáról is életszerű, valódi tennivalókra koncentrálnak. A szabadművelődés kora a főváros és a vidék könyvtári egyenlenségeinek felszámolását tűzte zászlajára. *Sebestyén Géza* (OSZK) ekkor kezdte népszerűsíteni a nyugati példák szerint szervezni kívánt körzeti könyvtárakat. A könyvtáros egyesület 1948. január 31-én megtartott programadó előadásán *Trócsányi György* (OGYK) a könyvtártípusok sajátosságaira, együttműködésére, a képzésre, a nemzeti- és szakbibliográfiák, a kutatástámogatás fontosságára figyelmeztetett. A szakszerűsége és a széles körű nemzetközi tapasztalatokra építő könyvtárpolitika azonban el sem indulhatott. A szovjet minta, a felülről vezéreltség lett meghatározó. Ami következett: a könyvtárhálózat extenzív bővülése, a könyvtárosok „átnevelésének” kísérlete, a gyűjtemények ideológiai szemléletű szelektálása, a központi és kötelező selejtezési jegyzékek közreadása a „demokráciát fertőző könyvekről”, olvasatási akciók, olvasóborzások a pártpropaganda szolgálatában. Hathetes és hatnapos könyvtárosképző tanfolyamokon megkezdték annak a könyvtáros generációnak a képzését, amelynek kitartó, később az iskolarendszerben magasabb képzettséget is megszerző tagjai végigszolgálták a 20. századot.

Az 1952-es esztendő telve volt fontos történésekkel. Megindult az üzemi könyvtárak erőltetett kiépítése. A „könyvtárak fejlesztéséről” megjelent minisztertanácsi határozat valamennyi könyvtártípus feladatairól

rendelkezett. Különös, hogy a „tömegkönyvtárak” segítése nem csupán a körzeti könyvtárak helyébe lépő megyei és járási könyvtárakra rótt kötelezettségként jelent meg, hanem a nemzeti könyvtártól az egyetemi könyvtárakig terjedő elvárás volt. Az Állami Könyvterjesztő Vállalat keretében létrejött a Könyvtárellátó, megjelent a *Könyvbarát* című szakmai lap, összehívták az I. Országos Könyvtáros Konferenciát, melynek javaslatára 1953 elején megalakult az Országos Könyvtárügyi Tanács (OKT) „szakmai-társadalmi csúcsszervezetként”.

A tudományos és szakkönyvtárak ügye kevésbé foglalkoztatta a pártirányítást. *Mátrai László* (Egyetemi Könyvtár) és *Kovács Máté* (KLTE Könyvtár) 1954-ben előterjesztést készített az oktatási minisztérium számára. Ebben már olvasható az azóta is gyakran visszatérő probléma, a könyvtárak szervezeti helye, finanszírozása, önállósága az egyetemen belül, továbbá funkcióik kérdése az országos rendszerben. A hazai könyvtári rendszer értelmezésére végül az egységes könyvtárügyet deklaráló 1956. évi 5. sz. tvr., az ún. „második könyvtári törvény” tett pontot.

Sonnevend Péter érdekes vállalkozása egy könyvtárpolitikai modelleket összehasonlító táblázat, amelyben a 20. század legfontosabbnak tartott korszakait, modelljeit veti össze kilenc dimenzió szerint rendszerszervezési, irányítási, hatékonysági nézőpontból. Bár az összesített eredmény alapján némi felzárkózási dinamika megmutatkozik az európai magas fejlettségű, értsd: szükségletorientált modell irányába, a végkövetkeztetés mégis lehangoló. A Horthy- és a Rákosi-korszak egyaránt „gyenge” minősítést kap, a Kádár-korszak „közepes” szintűnek értékelt, annak ellenére is, hogy a fejlődés mögött a „szakmai logika” és „szakmai autonómia” erősödését véli felfedezni a szerző. A táblázatot szemlélve felmerül egy sarkalatos kérdés. Vajon egy évszázadnyi időben az „európai modell” milyen ütemben és milyen társadalmirányítási filozófia mellett érte el mai, kívánatosnak tekinthető minőségét? A kérdésre adható válaszok a tanulmány további részében, több idézet és hivatkozás beemelésével, sokat mondó jelzés-értékkel olvashatók.

Az ún. „keresztmetszeti” áttekintésben a könyvtári folyamatok a külföldi minták és a nemzetközi együttműködés, a szakmai fórumok – szakmai elit, a könyvtárstatisztika, továbbá a fejlődés kényszerpályái tagolásban kerülnek görcső alá. Terjedelmi okokból a csomóponti mélyfúrások bemutatására nem vállalkozom. Mégsem tudom említés nélkül hagyni, hogy mennyire izgalmas nyomon követni például a szakmai folyóiratok alaposan megrajzolt korabeli sorsát, vagy a hazai könyvtárügy dőcögve induló IFLA

kapcsolatának alakulását. Végkövetkeztetésként a szerző kiemeli, hogy „*a könyvtáros szakma nélkül nem építhető fenntartható fejlődési pálya*”. A fordulatokkal és kihívásokkal teli időszakban számosan voltak olyan feladatot vállaló szakemberek, akik „*az első adandó alkalommal mindent elkövettek a helyes irány megtalálására.*” (59. p.)

Könyvtárosképzés

Pogányné Rózsa Gabriella arra a meggyőződésre építi elemzését, hogy a könyvtárosoktól, a könyvtárügy szabályozóitól, a könyvtárosképzésben tevékenykedőktől elváratik annak tudása, hogy stratégiai ágazatban munkálkodnak. A képzési kívánalmakat, a közjó és a személyes szabadság kiteljesedése érdekében, mindenkor ehhez az etikai elváráshoz szükséges szabni. Ezzel a szemlélettel vizsgálja kutatási témáját is. *Haraszthy Gyula* 1954-ből származó levelét idézi arról, hogy a lakosság műveltségének gondozására „*az egyetemen tudományos módszerességgel kell felkészíteni az ifjúságot*”. (61. p.) Ez a vélekedés azonban korántsem volt általánosnak tekinthető. *Gulyás Pál* a differenciált, a könyvtártípusoknak és a végzendő munka jellegének megfelelő képzési szisztémában gondolkodott, iskolarendszeren kívüli tanfolyamokat és vizsgákat is szükségesnek ítélve. A funkcionális képzés mibenlétéről szóló vita azóta sem került le a napirendről. A szerző nemzetközi példákat hozva rávilágít arra, hogy a hazai könyvtárosképzés megkésettésséggel indult a 19. század végén, amikor a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa az első tanfolyamokat szervezte, külföldön már önálló katedrát kapott a szakirány. Itthon viszont a tanfolyami képzés sokáig domináns maradhatott.

Az 1945 utáni helyzetre áttérve elsőként a könyvtáros tanfolyamok megindulását mutatja be, melyet a „tömegkönyvtári” hálózat extenzív kiépítése, és az ideológiai váltás okán szükséges személycserék miatt egyaránt indokoltnak tartott a kultúrpolitika. Az első ötéves terv végére például 400 népkönyvtárost képeztek ki hatnapos tanfolyamokon. A tematika erősen koncentrált az ideológiai témákra és a propagandamunkára. A budapesti tanfolyamokat (a Népművelési Iskola Könyvtáros Iskola tagozatán) később különböző hosszúságú és szintű regionális és megyei kurzusok követték, jórészt üzemi és községi könyvtári munkára való felkészítéssel. A magasabb kvalifikációt igénylő státuszokra az 1951-től rövid ideig működő Pedagógiai Főiskolán vagy az ELTE-n 1948/49-ben megszervezett könyvtár szakon volt lehetőség.

A tárgyidőszakról szóló jelentések gyakran fogalmaztak meg kritikát a könyvtáros tanfolyamokra beisko-

lázottak műveltségbeli állapotáról, a többség ugyanis érettségivel sem rendelkezett. 1954-ben miniszteri utasításokban írták elő a könyvtárosok alkalmazásának iskolai végzettséghez és képesítéshez kötését. Különleges színfoltja volt a tanfolyami képzésnek az Országos Könyvtári Központ 1950-ben rendezett tízhetes könyvtáros- vagy dokumentátor-tanfolyama, ahol nagykönyvtári munkakörökre alkalmas ismereteket tanítottak, kevesebb ideológiai prioritással. Emellett valamennyi nagykönyvtár saját szervezésű tanfolyamokat és vizsgát várt el új alkalmazottaitól, ha és amennyiben nem „oda irányított” káderekről volt szó.

A tanulmány felsőfokú oktatásról szóló része (budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem, Pedagógiai Főiskola) nem csupán alapossága, a találon kiválasztott, nehezen hozzáférhető irattári anyagokból, jegyzőkönyvekből beemelt idézetek miatt izgalmas olvasmány, hanem azért is, mert a 40-es, 50-es években felmerült viták a közelmúlt legutóbbi évtizedeit is felidéznek. Például: az önálló tanszék és felszereltség kérdései; hova is kötődik a könyvtártudomány a tudományok rendszerében – ha van egyáltalán; *Mátrai László* vitatézisének továbbélése: könyvtártudósokra vagy tudós könyvtárosokra van-e szükség, vagy csupán gyakorlati szakemberekre; életképes-e a könyvtár szak, szakpárosítással vagy önállóan legyen végezhető, és hogyan szerepeljen a végzettség a diplomában? A bemutatott folyamat alapján Rózsa Gabriella négy emblemikus névhez kapcsol elvülhetetlen érdemeket az egyetemi oktatásban. „*Varjas Béla a könyvtár szak megteremtője, Haraszthy Gyula annak megszilárdítója, Szauder József a folyamatosságot biztosította, Kovács Máté pedig a differenciált és modern szakos képzés kialakítója volt.*” (91. p.)

Az 1951 és 1955 között működő pedagógiai főiskolai képzésnek sajátos küldetése volt. Az egyre jobban átpolitizálódó kulturális irányítás nem nézte jó szemmel a tudományos könyvtárakat és az egyetemi képzést sem. *Tolnai Gábor* jelentésében kifejti, hogy „*a tudományos könyvtáros képzés távol áll az üzemi és népkönyvtárosok képzésétől, és nincs meg a lehetőség arra, hogy az üzemi és népkönyvtárak felső káderei főiskolai jellegű képzésen menjenek keresztül.*” (99. p.) Többen osztották azt a véleményt, hogy az egyetem erős történeti irányultsága helyett egy rövidebb, praktikus, „életközelibb” könyvtári tudásanyagot átadó stúdiumot szükséges indítani. Mások szerint viszont a megosztott képzés tarthatatlan lesz, és nem szolgálja a könyvtárügy egységesedését. Végül a Minisztertanács rendeletével elindult két-, illetve levelező és esti tagozaton három éves főiskolai képzés feladatul kapta az üzemi, városi és népkönyv-

táruk részére történő, megfelelő elméleti és gyakorlati tudással rendelkező könyvtárosok felkészítését. Súlyponti területként az olvasókkal való foglalkozást, a pedagógiát és a tájékoztatást jelölték ki. A tanszék *Miszi László* tanszékvezetővel indult, és bekapcsolódtak a képzésbe a gyakorlatban tevékenykedő, elismert szakemberek is, mint *Dezsényi Béla*, *Kéki Béla*, *Szentmihályi János*. Az iskola szükségességét az is igazolta, hogy az első évfolyamok diákjai közül sokan lettek a könyvtárügy prominens személyiségei a szerző több oldalon keresztül sorolja a legkiemelkedőbbek nevét és tevékenységi területüket. (104–106. p.) A főiskola megszűntetésének valódi okát a hivatalos iratokból szinte lehetetlen megállapítani. Az Oktatási Minisztérium iratanyagában Rózsa Gabriella egy nyilvánvalóan formális indoklásra bukkant, miszerint a főiskola „*könyvtárosszaka betöltötte azt a feladatot, amivel kormányzatunk megbízta (könyvtáros középkáderek képzése mindenekelőtt közművelődési könyvtárhálózatunk számára).*” (116. p.)

A szerző azzal a megállapítással zárja tanulmányát, hogy az 1945–56 közötti időszak nehéz korszaka a magyar történelemnek, „*a hazai tömegkönyvtárak életében bizonyos tekintetben mégis hőskor, a könyvtárosképzés megeremítése szempontjából pedig mindenképpen az.*” (117. p.)

Személyi tisztogatás, állományellenőrzés, selejtezések

Az olvasó érzelmeire legközvetlenebbül ható témáról *Pogány György* tollából olvashatunk *Háborús károk, személyi tisztogatás és az állomány selejtezése a könyvtárakban* címmel. A háború befejezését követően készült jelentéseket gondosan áttanulmányozva, és azok tartalmát összefoglalva, a fellelhető adatokat közölve megállapíthatja, hogy a főváros legnagyobb gyűjteményeit (Országos Széchényi, Egyetemi, Akadémia, Műegyetemi, Fővárosi, Technológiai) szerencsére csak kismértékű károsodás érte.

Az épületekben, a berendezésekben a bombázások következtében nagyobb károk keletkeztek, amelyet még tetézt az alkalmankénti fosztogatás, a német vagy orosz katonák általi kisajátítás. Összességében a hazai szakkönyvtárak 80%-a szenvedett el kisebb-nagyobb veszteséget. Vidéken sokkal nagyobb volt a pusztítás. A 3500 népkönyvtárból mindössze 1222 maradt.

A tárgyban megjelent korábbi publikációkat (*Balázs Péter*, *Voit Krisztina*) felhasználva részletekbe menő beszámolót olvashatunk az 1945-ben megalakult Országos Gyűjteményügyi Bizottság tevékenységéről, a nemzeti szempontból jelentős és veszélyeztetett magángyűjtemények biztonságba helyezésének

feladatát nagy szakértelemmel végző személyiségek munkájáról. A dunántúli püspöki és apátsági, szerzetesrendi könyvtárak egy része szerencsésen megmenekült (pl. Szombathely, Kőszeg) a háború idején, mások részben vagy egészben megsemmisültek (pl. Celldömölk, Szentgotthárd). A magánkönyvtárakat, kastélykönyvtárakat a német és az orosz hadsereg alakulatai, a nyomunkban keletkezett tüzesetek, a lakossági fosztogatás, a katonák vandalizmusa egyaránt pusztította (pl. Körmen, Vép, Nagycenk, Bük, Sopronhorpács, Dég). A megmaradt értékek megmentése néha sikerrel járt. *Gróf Héderváry Lajos* kastélyából, ahol a szovjet hadsereg kórházat működtetett, *Kozocsa Sándornak* sikerült a muzeális értékű könyvgyűjtemény jelentős részét a győri Püspökvárba szállíttatnia. Pest megye kastélykönyvtárainak sorsáról (szétszórás, felgyújtás, szétosztás, legjobb esetben gazdátlanság) ugyancsak részletesen olvashatunk. A témában publikáló *Aradi Ilona* kutatásai nyomán olyan beszámolóba is bepillantunk, amelyek oklevelek, iratok, értékes könyvek árokpárti összeszedéséről adnak hírt.

Pogány szerint a második világháborúban „*a hazai magán- és közkönyvtárakat ért károk eszmei értéke felbecsülhetetlen.*” A háborút követően kibontakozó diktatúra, a „*súlyos, nagyon sokszor tudatlanságból, gyűlöletből vagy csak egyszerű gondatlanságból eredő pusztulást a könyvtári állományok politikai jellegű tisztogatásával*” tetézte. (140. p.) Röviddel a nyilas uralom indexei általi beavatkozás elszenvetését követően ismét kormányrendeletek kötelezték a könyvtárakat állományuk megsemmisítésére. Ezúttal az okkal vagy ok nélkül fasisztának, szélsőjobboldalinak, szovjetellenesnek, antiszemitának minősített kötetek selejtezésével és zúzdába küldésével. A tisztogatás megindítása szovjet ellenőrzéssel, nemegyszer méltatlan razziákkal történt, majd központi szervek által kiadott selejtezési jegyzékekkel folytatódott. Kezdetben politikai tartalmú művek kerültek a listákra, később az olvasók ideológiai átnevelésének céljával a kispolgárinak, klerikálisnak, burzsoá felfogásúnak nyilvánított művek kivonását várták el. Az érintett irodalom egy meghatározott körének megsemmisítésétől eltekintettek, de használatukat erősen korlátozták az OSZK Zárolt Kiadványok Tárába helyezéssel, ám ezzel egyúttal meg is mentették őket a pusztulástól. A kivonásokkal foglalkozó bőséges közelmúltbeli publikáció alapján *Pogány* mintegy egymillió kötet könyv és 800 mázsányi újság, folyóirat zúzdába küldéséről beszél. Az 1946-ban a fasiszta irodalomról megjelent négy selejtezési jegyzéket behatóan elemző *Sipos Anna Magdolna* szerint összesen mintegy 4000 könyv és 260 időszak kiadvány képezte a megsem-

misítendő anyagot. Az ideológiai jegyzékek közül az első 1950 januárjában jelent meg, melyet még továbbiak követtek. A könyvtárosok többszöri felháborodása ellenére több ezer szépirodalmi művet tettek indexre, ítétek kivonásra vagy korlátozott használatra, számos szerző esetében teljes életműveket semmisítettek meg. Az iskolai könyvtárak állományának felülvizsgálatát ugyancsak jegyzékek, illetve utasítások kibocsátásával oldotta meg a VKM, különös tekintettel a „demokráciaellenes” ifjúsági művekre és a szemléltető képekre, továbbá a kártékonynak ítélt pedagógiai szakirodalomra.

Pogány György tanulmányából a könyvtárakban eddig csupán szórványosan feltárt személyzeti történésekről is tájékozódhatunk. Bemutatja az 1945-ben elindult, eredendően a demokratikus átalakulás érdekeit szolgáló, majd politikai tisztogatássá váló ún. igazoló eljárások politikai háttérét és az 1946-tól megindult „bélistázást”. Ez utóbbi eljárás nagyarányú közalkalmazotti- és köztisztviselői létszámcsoökkentés volt politikai színezetű rostálással. Az igazolóbizottságok működésének tényszerű leírása hátborzongató, akkor is, ha az olvasónak nincsenek személyes vagy családi emlékei, akkor is, ha szépirodalmi olvasmányok, filmek révén szerzett már benyomást a sokszor megalázó, embertelen bánásmódról, a méltatlan „ítéletekről”. A szerző, irattári anyagok felhasználásával, többek között részletesen bemutatja az OSZK főigazgatója, *Fitz József* ellen indított eljárást, melynek során politikai szempontból alkalmatlannak minősítették vezetői állás betöltésére.

Központi feladatokban szakmai segítség: Országos Könyvtári Központ

Kégli Ferenc a két „alapítást” átélte Országos Könyvtári Központ (OKK) 1945–52 közötti létéről számos összefüggést feltárva értekezik. Az 1923-tól működő Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ (OKBK) átnevezésével alapított szervezet infrastruktúráját, személyzetét és feladatait is megörökölte (többek között a kiadványcserét, külföldi beszerzések lebonyolítását, a bibliográfiai nyilvántartást, a Központi Címjegyzék vezetését). Új feladatként megkapta az 1946 januárjától megjelenő kiadványokból az ingyenes kötelespéldányok begyűjtését. Ezen túlmenően az akkor még a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban (VKM) dolgozó, az átalakításért felelős Sebestyén Géza olyan valódi könyvtárügyi intézményt képzelt el, „*amely a tudományos és szakkönyvtárak, a városi könyvtárak felügyelete mellett megszervezi – amerikai, angol, kanadai és dániai példák alapján – a vidék népének könyvtári ellátását is*” (201. p.) A vidéki olvasók hátrányának megszüntetése

se érdekében a népkönyvtárak körzeti könyvtárakkal történő hálózatba szervezését is megkezdte, 1949-től azonban a totális állam erre a feladatra létrehozta a Népművelési Minisztérium alá sorolt Népkönyvtári Központot, teret engedve a propagandisztikusabb szemléletnek, a jegyzékekkel irányított, ideologikus állományépítésnek. A második alapításkor (1947) az OKK korábbi anyaintézményéből, múzeumi kötelékéből kiválva, minisztériumi (VKM) felügyelet alá került, és jelentős szerepet játszott a könyvtárközi kölcsönzésben, a könyvtárak nyilvántartásában, a külföldi kapcsolatok fenntartásában is. Izzalmassá teszi a szervezettel való ismerkedést Kégli Ferenc azon döntése, hogy a történéseket, folyamatokat a hivatal vezetőinek tevékenységén keresztül láttatja, bemutatva tevékenységük súlypontjait, mozgásterük határait. Úgymint: *Gál István*, a több nyelvet beszélő irodalomtörténész, lapszerkesztő; *Beöthy Ottó* a Nemzetgyűlési Könyvtár helyettes főigazgatója, szintén széles körű nyelvismerettel; a feljelentést és felfüggesztést elszenvedő *Telegdi Zsigmond* egyetemi magántanár, a FSZEK Keleti Gyűjteményének volt vezetője; *Zalai Zoltán* irodalmat és nyelveket kedvelő, „politikailag megbízható”, volt IV. kerületi főjegyző.

Az OKK létezése alatt többször felmerült annak igénye, hogy konkrét feladatainak ellátása mellett a könyvtárügy egészére kiterjedő, aktív irányító szerepet töltsön be. Feladatköre folyamatosan változott, gyakran bővült. Megszüntetésekor már 114 munkatársa volt, igen különös összetétellel. A magasan kvalifikált szakembergárda mellé munkáskadereket helyeztek. A konfliktusok állandósultak, megjelent a gyanúsítgatás, a feljelentés. A személyzeti és tárgyi feltételek soha sem érték el a funkcióknak megfelelő szintet.

Elévülhetetlen érdemeivel azonban, – ezeket a tanulmány szerzője hosszan sorolja –, meghatározó módon beírta nevét a hazai könyvtárügy történetébe. A korábban már felsoroltak mellett feltétlenül említést érdemel például a megszüntetett szerzetesrendek, tulajdonosok nélkül maradt magán- és egyesületi könyvtárak könyveinek megmentése, a tanfolyami könyvtárosképzés elindítása, szakfolyóiratok, módszertani kiadványok szerkesztése, a később megszüntetve megőrzött körzeti könyvtári rendszer megszervezése, a mai Könyvtártudományi Szakkönyvtár alapjainak megteremtése.

Iskolai és gyermekkönyvtárak

Varga Katalin az iskolai és gyermekkönyvtárak háborút követő történetének megrajzolására törekszik. A jogszabályok, a szakirodalom és a fellelhető sta-

tisztikák alapján inkább tervekről, szándékokról tud hírt adni, mint valódi fejlesztésekről. A koalíciós időszak kevés és szerény állományú iskolai könyvtár (különálló ifjúsági és tanári könyvtárként) örökölt, háborús károkkal tetézve, és iskolatípusonként nagy eltéréseket mutatva. A középfokú oktatási intézményeket tekinthetjük a legjobb helyzetben levőknek, az osztott általános iskolák 90–95%-ában volt, ám csupán félszáz körüli könyv, az osztatlan tanintézmények döntő többsége viszont könyvállomány nélkül oktatott az 1950-es évek elején.

A szakirodalomból látható (ezekből érdekes részleteket idéz a szerző), hogy a kormányzat fontosnak tartotta a gyermekek könyvtári ellátását, ám az elvégzett témavizsgálat szerint a publikációk döntően a kötelező selejtezéssel, az olvasóvá neveléssel és az olvasómozgalmakkal foglalkoztak a feltételek javítása helyett. 1948-ban és 1952–53-ban megszülettek a területet érintő jogszabályok, útmutatókat adtak ki az iskolai könyvtárosok számára, és elindul a hegemon ideológia kívánalmi szerinti állományfejlesztés. Pénzügyi forrás alig-alig állt rendelkezésre, lelkes pedagógusok az osztálykönyvtárakat, az adományozást, a „kölcsonzó diákszövetkezeteket”, az aktívahálózatot népszerűsítették. A minisztérium publikált elképzeléseiből megismerhető terveket meglehetősen haladó szemléletűnek minősíti a szerző, a közvetítendő irodalom tekintetében azonban egyértelmű a szovjetizálódás nyomasztó terhe. A beszerzési jegyzékekkel a kormányzat erősen centralizálta az új könyvek beáramlását. Előírták, hogy a rendelkezésre álló összeg 75%-át az ajánlott művekre kell költeni, 25% viszont szabadon választható, és az így megvásárolt könyvek jegyzékét az iskolai értesítőkből közzé kell tenni. Szentmihályi János egy 1949-ben megjelent cikkében a Köznevelés hasábjain az iskolai könyvtár nevelési feladatait, a sematikus szövegrészek ellenére, mai nézőpontból is helytállóan fogalmazta meg. A könyvtárosok szakmai rendezvényein, az 1956-os törvényt előkészítő vitában elvárásaként fogalmazódott meg az ifjúság nevelésében döntő szerepet játszó iskolai könyvtárak és a gyermekkönyvtárak fejlesztése. Ez utóbbiak önálló, illetve térben és/vagy időben elkülönített szolgálatát az 50-es évek közepén kezdték kiépíteni előbb a megyei, majd a városi és járási közművelődési könyvtárakban.

Összegezte

Összefoglalóan elmondható, hogy a közreadott tanulmányok reális képet rajzolnak a Rákosi-korszak könyvtárügyéről. Feltárul az a „szolgálólány” szerep, amelyre az oktatási rendszer mellett a könyvtárügyet is rákényszerítette a hatalom az általa kívánt ember-

eszmény megvalósítása érdekében. Ugyanakkor látathatóvá válnak azok az erővonalak is, amelyek lehetőségeik szerint fékeztek a demokratikus elképzelések elfojtásának szándékát, a bezárkózást.

A könyvtárügy progresszív szereplői, nagy műveltségű szakemberei sikeresen fenntartották az IFLA, a FID, az UNESCO kapcsolatokat, a modern, európai fejlesztési trendekre figyelve küzdöttek a könyvtárügyi autonómia érvényesüléséért, a könyvtárel-látási egyenetlenségek felszámolásáért, a korszerű könyvtárosképzésért, a könyvtárhasználói jogok érvényesüléséért. A kötet érdeme, hogy az egyes tanulmányok témái kapcsán szintézisbe foglalta azokat a kutatásokat, forráselemzéseket, amelyek az elmúlt két évtizedben szakavatott, részben a korszakot gyakorló szakemberként megélt pályatársak vagy éppen fiatal kutatók tollából megjelentek. A névsort és a folyóiratok hasábjain fellelhető publikációkat hosszan lehetne sorolni. Recenzensként ezúton szeretném kifejezni nagyrabecsülésemet az elvégzett feltáró munkáért! Az érdeklődőknek pedig ajánlom, hogy a kötet olvasásakor szánjanak időt a gazdag irodalomjegyzék alapos átnézésére is.

Az olvasók bizonyára egyetértenek majd a kötet szerkesztőjével abban, hogy bár monografikus feldolgozási tervükről az előkészületek során lemondtak, az eddig elvégzett munka alapján is érvényes az összegző megállapítás: *„A korszak nem nyújtott kedvező feltételeket egy modern könyvtárügy létrejöttéhez: ennek reménye csak a legvégén, 1954-56-ban csillant fel (szakfolyóiratok születése, új testületi formák, az 1956-os „könyvtári törvény” érdemi szakmai előkészítése.”* (9-10. p.) A pártállam szorításában vergődő könyvtári világot, kibontakozási kísérletek kontra elakadások, törések, zsákutcák, sőt retorziók jellemezték. A hatalom sematikus elvárásai ellenére is történt azonban értékmentés, fejlődött a könyvtári ellátás, kialakult a hivatásbeli professzió, annak organumai, szakmai vitafórumai. Korabeli szakmai tervezetek, publikációk igazolják, hogy a hivatás legjobbjai soha nem adták fel Európa szerencsésebb felére figyelő minőségi elveiket. Ezeket hagyományozták át megszólalásaikban, kezdeményezéseikben vagy éppen a könyvtáros társadalom által évtizedeken át kútfőként használt nagyhatású Sallai-Sebestyén kézikönyvben.

P. Toldi Márta